

Podrijetlo ratnog veterana: Sukobi, srodnosti i (ponovna) slaganja transnacionalnih identiteta na post- jugoslavenskom prostoru

CHARLES O. WARNER III.

University of Leuven

Ovaj rad doprinos je raspravama o Srbima i Hrvatima u regionalnom i globalnom kontekstu; istražuje metode i ostvarenja etnografskog istraživanja u suradnji s ratnim veteranima koji danas žive na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije. Fokusirajući se na veterane jugoslavenskih ratova 1990-ih, ovo istraživanje nastoji proširiti diskurzivne i metodološke okvire kako bi se u društveno-akademskom okviru sveobuhvatnije predstavili problemi i položaj veterana. Nadalje, rad nastoji međusobno povezati aspekte veteranskih studija, istovremeno postavljajući srpske i hrvatske veterane kao aktivne sudionike u nastanku transnacionalnih studija ratnih veterana. Kao takav, ovaj rad postavlja i agende te određuje konceptualni opseg koji proizlazi iz argumenta da su istraživači koji proučavaju poslijeratne odnose zanemarili ili ignorirali društveno konstruirani identitet “veterana”. Prepoznajući ovo stanje, rad prvo polazi od metodološke rasprave o angažmanu veterana putem etnografskog terenskog istraživanja na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije. Drugi dio otvara raspravu o odabranim konceptima koji – na temelju pronađenih narativa i perspektiva veterana – nude nove načine razmatranja i razumijevanja životnih svjetova veterana. Zaključno, ističe se kako poboljšana razumijevanja poslijeratnih odnosa veterana mogu utjecati na sudjelovanje u područjima kao što su aktivizmi sjećanja i izgradnja mira na prostoru bivše Jugoslavije i šire.

KLJUČNE RIJEČI: veterani, identitet veterana, “toksično veteranstvo”, Hrvatska, Srbija

Moj početni potez pri naslovljavanju ovoga rada¹ “Podrijetlo ratnog veterana” moguće je razmotriti s dvije strane. S jedne, naziv ukazuje na argument i svrhu temeljitog (ponovnog) pristupanja pojmu “veterana” kao predmetu društveno-znanstvenog istraživanja. Drugim riječima, “podrijetlo” ne implicira nastanak veterana nakon ratnog sukoba, već njihovu pojavu u domeni društvenih znanosti. Ovaj argument naglašava potrebu za sveobuhvatnijim “sagledavanjem” veterana u regionalnim i globalnim studijama poslijeratnih/konfliktnih razdoblja. Takve studije često se preklapaju s okvirima solidarnosti, aktivizma sjećanja i tranzicijske pravde ili ih one pak uzimaju za polazišne točke. Međutim, baš unutar tih okvira ratni su veterani odsutni, homogenizirani, odnosno stereotipizirani, ušutkani ili (implicitno) postavljeni kao problemi umjesto kao partneri u traganju za ravnotežom mira nakon sukoba. Kao protuteža ovom stanju, prvi dio ovog rada bavi se tekucim etnografskim istraživanjima koja provodim u suradnji s ratnim veteranima u jugoistočnoj Europi/bivšoj Jugoslaviji. Iako se u ovom dijelu već istražuju aspekti terenskog rada koji se provodi na više mjesta diljem Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine (BiH) i Kosova, rasprava se prvenstveno usredotočuje na odabrane susrete sa srpskim i s hrvatskim ratnim veteranima. Ti susreti personificiraju i odgovaraju na poziv organizatora konferencije na kojoj je rad predstavljen da se obrade “teme koje su i dalje nedovoljno istražene kako bi se potaknula daljnja istraživanja” od početka 1990-ih (vidi poziv na konferenciju).

S druge strane, naslov ovog rada želi potaknuti interes za društvene dimenzije i odnose koji proizlaze iz razvoja položaja, identiteta i subjektivnosti veterana u poslijeratnim društvima – na području jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije i drugdje. Iako se sukob može smatrati zajedničkim nazivnikom za “veterane” te služi kao fiksna točka za referiranje na prošlost, podrijetlo odnosa veterana dinamično je i progresivno reagira i djeluje na pritiske sadašnjosti

1 Ovaj rad proizašao je iz i nadopuna je prezentacije pripremljene za konferenciju “Devedesete: Srbi i Hrvati u regionalnom i globalnom kontekstu” koju su 24. i 25. studenog 2023. organizirali Arhiv Srba u Hrvatskoj i znanstveni časopis *Tragovi* (u suradnji s Institutom društvenih nauka iz Beograda), a koja se održala u Zagrebu. Rad uključuje izmjene i povratne informacije zaprimljene tijekom konferencije, uz moju zahvalu nizu različitih znanstvenika čiji su ga ponudeni komentari i postavljena pitanja unaprijedili.

kao i na nagovještaje budućnosti. U svojoj biti, ova spoznaja izvlači veterane iz udžbenika povijesti i postavlja ih u kontekst društveno-političkih praksi tranzicije i transformacije (pokušavanih) od ratova 1990-ih.² Susreti s ovim počecima za (nastajuće) odnose veterana i istraživanja društvenih dinamika koje utječu na – ili ometaju – odnose veterana vraćaju nas na spomenuti argument da je potreban i etnografski pristup temi veterana. Takav metodološki pristup omogućuje uvid u unutarnje perspektive i (ponekad skrivene) odnose/interakcije među veteranima. A upravo su te perspektive i ti odnosi elementi koji (ponovno) slažu i sastavljaju ono što se može nazvati veteranskim transnacionalnim identitetima. Identitetima koji se strukturiraju i održavaju na temelju zajedničkih iskustava u ratnim sukobima i (zamišljenom) srodnošću poteškoća s kojima se veterani suočavaju u poslijeratnom razdoblju. Stoga nije iznenađujuće što gledanje na veterane kao na suvremene, složene i aktivne društvene aktere može potaknuti višeslojne konceptualne rasprave koje se istovremeno kreću duž mnogih osi.

Stoga, pridržavajući se okvira zadanog pozivom na konferenciju, drugi dio ovog rada istražuje samo dvije društvene dinamike pronađene među srpskim i hrvatskim veteranima. Te dinamike, uočene etnografskim istraživanjem, govore o širem kontekstu veteranskih (transnacionalnih) odnosa: 1) društvenom kapitalu u odnosu na veterane pojedince/mreže veterana i 2) negativnim poticajima i sankcijama protiv veterana koji prekrše određene norme, što je obuhvaćeno mojim konceptom “toksičnog veteranstva”. Naglaskom na razmatranja društvenog kapitala i toksičnog veteranstva u ovom radu, namjera nije preglasiti te koncepte ili ih rangirati iznad drugih (društveno-psiholoških) istraživanja o ratnim veteranima. Štoviše, oni su ovdje predstavljeni kako bi pružili konkretne primjere kako proživljene stvarnosti i narativi veterana mogu prijeći iz etnografskog “polja” u (in)formirane regionalne i globalne kontekste.

Nakon dvije kratke napomene o pozicioniranju i vizualnosti u ovom radu, prelazim s promišljanja o etnografskim susretima na promišljanje o međusobno povezanim mogućnostima koncepata društvenog kapitala i toksičnog veteranstva. Kako ću istaknuti u sljedećem djelu, ovi pristupi omogućuju zanimljivu isprepletenost antropologije, etnografije i konteksta koji su aktivni

2 V. Jović, 2022.

u novom interdisciplinarnom području “veteranskih studija”.³ Ta razmatranja zaključujem zamjećujući (buduće) potencijale veterana u vezi s mirom i pomirenjem jer tvrdim da s boljim razumijevanjem odnosa veterana – misleći pritom na odnose među samim veteranima i odnose veterana s drugim društvenim slojevima – dolazi i do poboljšanja mogućnosti sudjelovanja veterana u procesima (izgradnje) mira. To je zaključak koji upućuje na recipročan preustroj regionalnih i globalnih konteksta potaknut, na neki način, proučavanjem odnosa srpskih i/ili hrvatskih veterana. Te odnose koje susrećemo postavljamo u središte pozornosti i pratimo kao metodologiju istraživačkog angažmana koja se opire uobičajenim postavkama tradicionalnih komparativnih metodologija.

/ Napomena o pozicioniranju: antropologija, mir i odnosi veterana

Ovaj članak zagovara poboljšana, etička etnografska istraživanja koja u osnovi potiču daljnja istraživanja s veteranima na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, a sve to proizlazi iz šireg istraživačkog projekta postavljenog unutar discipline socijalne i kulturne antropologije. Fokusiranje na veterane i mir predstavlja pristup koji djeluje na sjecištu antropološkog pristupa i polja veteranskih studija i studija (izgradnje) mira.⁴ Kao takvo, teorijsko pozicioniranje i ostavština koje ovaj rad preuzima usko se povezuju s razvijanjem razmišljanja unutar “teorije sastavljanja” antropologinje Anne Tsing.⁵ Podsjećajući me na moja iskustva sa životnim svjetovima ratnih veterana, Tsing piše da se nalazi “okružena rascjepkanošću, to jest, mozaikom otvorenih sastavljanja isprepletanih načina života, pri čemu svako daljnje otvaranje, svaki novi segment vodi u mozaik vremenskih ritmova i prostornih svodova” (2015, 4). Nadalje, “Sastavljanje se ne mogu izolirati od utjecaja kapitala i države; ona su mjesta za promatranje funkcioniranja političke ekonomije” (2015, 23). Takva su mjesta upravo ono gdje se socijalna antropologija “susreće” s veteranima kako bi omogućila razumijevanje različitih tokova moći i utjecaja aktivnih u društvenim životima ratnih veterana. Nastavljanjem na ovu ideju, ti su tokovi ključni za razumijeva-

3 V. Corley, 2017; Lira i Chandrasekar, 2020.

4 V. Eltringham, 2021; Chandler, 2017.

5 V. Nail, 2017.

nje kako veterani utječu na paradigme izgradnje mira na lokalnoj i regionalnoj razini na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije te kako ih transformiraju. Taj se prijedlog detaljnije razrađuje u prvom dijelu ovoga članka.

Korištenje teorije sastavljanja prema Anne Tsing omogućava alternativne dopune onome što bosansko-hercegovački antropolog Safet Hadžimuhamedović opisuje kao “projekte ružiranja, grupirane pod zajedničkim nazivnikom nacionalizma”, koji “još uvijek osificiraju ili okoštavaju diskurzivne prostore” na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije (2018, xi). Na primjer, Tsingina referenca na ulogu kapitala i države ovdje otvara raspravu o veteranskom utjelovljenju kapitala; raspravu koja je u skladu s dugogodišnjim traktatom Pierrea Bourdieua o različitim oblicima kapitala. U tom kontekstu, Bourdieu primjećuje da je “nemoguće objasniti strukturu i funkcioniranje društvenog svijeta osim ako se kapital ponovno ne uvede u svim svojim oblicima” (1986, 242). Ulazeći dublje u Bourdieuov traktat, osobito u njegova međusobno povezana razmatranja “društvenog kapitala”, otkrivamo skup resursa koji su povezani s mrežom institucionaliziranih odnosa međusobnih poznanstva i prepoznavanja (1986, 248). Takvi odnosi, kako navodi Bourdieu, mogu biti “društveno institucionalizirani i zajamčeni primjenom zajedničkog imena... oni su djelomično nesvedivi na objektivne odnose blizine u fizičkom (geografskom) prostoru ili čak u ekonomskom ili društvenom prostoru” (1986, 249). I upravo ovdje tvrdim da bismo trebali početi razmišljati o “veteranu” kao takvom, o zajedničkom imenu, što zahtijeva vrlo detaljne rasprave i ispitivanja o načinu na koji se to “ime” dijeli, utjelovljuje ili osporava među veteranima na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije.

Daljnje strategije deosifikacije diskurzivnih prostora, prema Hadžimuhamedović, također se mogu pronaći u nastavku etnografskog istraživačkog projekta (opisanog u nastavku ovog članka) koji nastavlja istraživati veteranske odnose. Ti odnosi ključni su za konceptualizaciju (transnacionalnih) sastavljanja i identiteta koji dijele osjećaj srodnosti, ali su također često “usklađeni u prijevodu” jedni s drugima. U prijevodu ne samo veteranskog jezika ili žargona, već i u prijevodu veteranskih društvenih života i solidarnosti usmjerenih na povezivanje preko granica, vremenskih razdoblja i kultura. Ova istraživačka strategija postaje još važnija kada se uzme u obzir da državno priznanje nije jedina odrednica (ili možda čak ni pouzdana odrednica) veteranskog statusa i, posredno, veteranskih identiteta. To postaje očito s uvidom u često neprecizne državne registre “službenih” ratnih veterana, npr.

u Hrvatskoj ili na Kosovu. Ti su registri navodno prepuni takozvanih “lažnih veterana” koji su, koristeći se vezama, postigli da se njihova imena uključe na popise za mirovine i olakšice unatoč nedostatku ratne službe.⁶ Iako su se ta pitanja kao i sumnje u Hrvatskoj pojavile još za vrijeme dok je Franjo Tuđman bio šef države, a ponovile su se prilikom objavljivanja registra branitelja u 2012. godini⁷, zabrinutosti i veterana i onih koji to nisu bili opet su se javile i zbog nedavnog novog povećanja broja veterana u registru.⁸

Kad se govori o izvoru veteranstva (i imajući u vidu Tsinginu tezu o “zakrpama” unutar onoga što je sastavljeno), najvažniji je zadatak razmisliti o odrednicama koje čine status veterana a koje određuje država, a također i kako sami veterani određuju tko jest a tko nije veteran. Taj je proces definiranja permanentan. Tijekom naše četverogodišnje konverzacije o pitanjima priznavanja statusa veterana i o međuveteranskim odnosima u Srbiji, Mile Milošević – veteran i predsjednik udruženja srpskih ratnih veterana sa sjedištem u Rakovici – stalno je izražavao frustraciju s političkom tvrdoglavošću i nefleksibilnošću po pitanju rješavanja otvorenih zahtjeva veterana. Jedno od takvih pitanja bilo je ono o potrebi da se bude fleksibilniji i inkluzivniji kad je riječ o broju dana u vojnoj službi koji bi omogućili nekome da mu se prizna status veterana. To nezadovoljstvo pojavljuje se i u obliku nezadovoljstva zbog nejedinstva i podijeljenosti veteranskih udruženja u Srbiji u zadnjim godinama. “Morali smo sami sebe organizirati i braniti”, rekao je Mile kad smo u njegovom uredu krajem 2021. razgovarali o zakonima koji se tiču veterana. “Političari žele da veteranska udruženja ostanu razbijena i podijeljena”. Održavanje tih podjela koje dovode do krhkoće veteranskih organizacija političarima je potrebno da bi mogli ignorirati kolektivne političke akcije veterana koje bi inače mogle pojačati njihove zahtjeve u vezi s priznanjem (barem tako kaže ovaj moj sugovornik, srpski ratni veteran). To isto sam čuo i nekoliko mjeseci kasnije u Nišu, gdje sam razgovarao s drugim srpskim veteranima. Istodobno, simbolički izostanak⁹ priznavanja ratnih veterana u državnim registrima ili arhivima zbog promicanja službenih narativa (ili službenih sjećanja) u postjugoslavenkim državama također prorjeđuje redove “ovlaštenih” veterana. Ipak, ove odrednice problematiziraju i/ili ispravljaju veterani i veteranske linije odnosa

6 V. Clark 2013; Lumezi 2018; Puljiz 2015.

7 V. MBB 2024; Vlada Republike Hrvatske 2012.

8 V. IK 2024; *Jutarnji list* 2022.

9 Za pojam “simboličkog izostanka”, v. Tuchman 1978.

– djelujući u skladu s veteranskim “sastavljanjima” te kao “nositelji naslijeđenog društvenog kapitala, koji se simbolizira njihovim *velikim imenom* [veterani]” (dodan je naglasak, Bourdieu, 1986, 250). Iako veterani možda ne govore o svojim umreženim odnosima i linijama povezanosti/srodnosti u kontekstu društvenog kapitala prema Bourdieu, etnografska istraživanja ipak potvrđuju njegov argument: “...ne moraju ‘sklapati poznanstva’ sa svim svojim ‘poznanicima’; poznati su većem broju ljudi nego što sami poznaju i njihov rad na socijaliziranju, kada se upražnjava, iznimno je produktivan” (1986, 250–251).

/ Napomena o vizualnosti: algoritmi i sastavljanja

Tijekom priprema za prezentaciju ovog istraživanja na konferenciji, zainteresirao sam se za načine vizualnog prikazivanja ili predstavljanja aspekata materijala o kojima će se raspravljati (poput toksičnog veteranstva ili veteranskih sastavljanja). Takvi materijali ponekad se mogu opirati tradicionalnim fotografskim izrazima koji se u pravilu upotrebljavaju u etnografiji, stoga se često prepuštaju oku promatrača u pogledu koncepcije. To nije samo zbog pokušaja privlačenja i zadržavanja pozornosti publike dopunjavanjem fotografijama PowerPointovih prezentacija koje se često (i ponekad bolno) oslanjaju na obilne količine teksta – nego i zato što ja shvaćam napore u svrhu susretanja, (su)stvaranja ili poticanja vizualnosti kao nastavak refleksivnog istraživanja vlastitih “podataka” i načina na koji takvi podaci predstavljaju ljude i perspektive. Vizualnost također postaje mehanizam koji potiče publiku da “vidi” i da se uključi u istraživanje u različitim dimenzijama otvaranjem novih pristupnih točaka. Stoga, iako smo navikli da fotografije (kao i “snimke zaslona” digitalnog sadržaja) budu uključene u rezultate istraživanja, u svrhu konferencije gdje je ovaj rad prvi put predstavljen svijetu želio sam proširiti načine na koje se možemo angažirati i uključiti publiku putem vizualnih elemenata. (Osobito jer sam prezentaciju održao na engleskom jeziku na konferenciji gdje je srpskohrvatski bio uobičajeniji.)

Općenito govoreći, “metode temeljene na umjetnosti” predstavljaju kategoriju vizualnih ili izvedbenih praksi (od slikanja preko kreativnog pokreta do poezije)¹⁰ koje su obogaćene novim odgovornostima/sposobnostima i rigo-

10 V. na primjer, međudjelovanje poezije i senzorne antropologije u Howes, Geertz i Lambert,

roznošću, dok se društvene znanosti kreću prema “participativnom zaokretu” u istraživanju i naglašavaju polivokalne pristupe u stvaranju znanja (Seppälä, Sarantou i Miettinen 2021, 1). Zauzvrat, “pojačani poziv” na eksperimentiranje s multimedijom i suradnjom – kako s lokalnim istraživačkim suradnicima, tako i s umjetničkim zajednicama – uspio je “istražiti složenost načina na koje umjetnici i antropolozi promišljaju o suvremenom svijetu” (Feld 2010, 109). Kako umjetnica i antropologinja Susan Ossman ističe u knjizi *Making Art Ethnography: Painting, War and Ethnographic Practice*: “Skica ili slika može biti poput bilješke s terena – može usmjeriti pozornost na određene predmete, pravilnosti ili povezanosti... Umjetnost tako postaje metoda razrade i suradnje” (2010, 134). U sličnom duhu, antropološko prihvaćanje i razvoj višemodalnih istraživačkih pothvata nasljeđe je “izvantekstualne” metodologije koja je već dugo prisutna u disciplini (Welcome i Thomas 2021, 392; vidi također Pink 2011). Uistinu, koncept “višemodalnosti”, kao i ono što neki sada nazivaju “višemodalnim antropologijama” govore o antropološkim medijima u društvenim znanostima, istovremeno priznajući važnost refleksivnosti dok antropolozi teže ostvariti suradničke/recipročne načine proizvodnje znanja (Collins, Durlington i Gill 2017, 142–143; vidi također Takaragawa i sur. 2019).

Kao odgovor na ove pomake unutar antropologije i društvenih znanosti, te kao proširenje iskustva s konferencije¹¹, u ovaj rad uključujem izbor vizuala koji su generirani iz elemenata mojih etnografskih susreta s ratnim veteranima. Ovaj pokušaj proizlazi iz šireg istraživačkog zanimanja koje održavam posljednjih godina, a koje se usmjerava na pokušaje približavanja i usklađivanja umjetnosti i antropologije¹² radi prevladavanja statičnih, tekstualnih reprezentacija životnih svjetova u akademskom radu. Da bih postigao takvo usklađivanje za ovu konkretnu konferenciju, pomogao sam si umjetnom inteligencijom i generatorom DALL-E3. Eksperimentirajući mnogo sati s naredbama, izrodile su se kompozicije koje odražavaju istraživačke narative i potiču na promišljanje o njima. Na primjer, za generiranje vizuala prikazanog na Slici 1, počeo sam s naredbom “spomeni i spomenici ratnih veteranki na Balkanu 1990-ih u stilu umjetnika Féliciena Ropsa u zoru” te sam nastavio s različitim prilagodbama, terminima i uputama. Takve prilagodbe prikazane su na Slici 2,

2018.

- 11 Proširenje koje je moguće zbog digitalnog formata objave i koje iskorištava tu činjenicu.
- 12 Virtualni izbor takvih usklađivanja može se pronaći na sljedećoj poveznici: <https://www.americananthropologist.org/online-content/category/Multimodal+Anthropologies>.

gdje sam tražio da vidim veteransko “sastavljanje” u jugoistočnoj Europi koje “ne uključuje oružje ili uniforme”. Zanimljivo je da su ti naizgled uobičajeni ili “simbolični” izrazi veteranske društvene vidljivosti – varijacije umjetničkih “kulturnih izrezaka” umjetnice Wangechi Mutu – često u središtu *outputa* platforme za generiranje slika DALL-E3. Ova djela postavljaju se kao “kompozitne stvarnosti” koje govore o rješavanju “problema nevidljivosti”, što je i motivacija stvaralaštva umjetnika poput Mutu.¹³ Analizirajući ove algoritamske kompozicije, istražujem kako se veteranstvo prikazuje i percipira u digitalnom okruženju te kako takvi vizuali pridonose razumijevanju različitih aspekata veteranskog iskustva. Ova istraživanja ukazuju na (samo)refleksivnost u istraživanju kroz nove dimenzije popularno dostupnog izražaja.

Slike 1 i 2: Dva primjera novih eksperimenata s vizualnim prikazima složenih sastavljanja ratnih veterana, (rodno uvjetovanih) narativa, sjećanja i temporalnosti prisutnih danas na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije.

13 Mutu otkriva svoje motive i metodologije u kratkom, ali zanimljivom intervjuu dostupnom na sljedećoj poveznici: https://youtu.be/kwD64sQK_yU. Kao protuteža upotrebi generatora umjetne inteligencije, pogledajte intervju sa Sachom Jafrijem o “umjetnosti vođenoj tehnologijom” (nasuprot umjetnosti sastavljenoj digitalno): <https://www.creativebloq.com/features/sacha-jafri-on-digital-art>.

/ Istraživanje eklektičnog: etnografija ratnih veterana

Arheologija svakodnevnog života nešto je
što zanima samo čudake. No upravo je ova
povijest uobičajenog čuvar naših
najintimnijih sjećanja...
— Dubravka Ugrešić u eseju “Ostalgia” (2007, 27)

Da bih kontekstualizirao uvodne argumente i uvide izložene dosad, oslanjam se na etnografski terenski rad¹⁴ i sudioničko promatranje provedene tijekom dvije uzastopne godine (2020. — 2022.) na području jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije, s povremenim povratcima¹⁵ u 2023. i 2024. godini. Terenski rad, koji se uglavnom odvijao u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i na Kosovu (vidi Sliku 3), uključuje etnometodološku analizu¹⁶ arhiva i tišinu koju oni održavaju, opsežne polustrukturirane intervjuje (ponekad proširene na višestruke povratke kako bi se pratile određene teme) i/ili vođene grupne rasprave s ratnim veteranima (i veterankama) i vodstvom veteranskih udruga.¹⁷ Istovremeno, dinamika sudioničkog promatranja¹⁸ varirala je od pomoći s kreiranjem sadržaja (npr. lokalnih govora za gradske/regionalne sastanke), preko sudjelovanja u komemoracijama na koje su bili pozvani veterani do aktivnog sudjelovanja na skupovima u organizaciji veterana (vidi Sliku 4). Dodatna dimenzija sudioničkog promatranja odražava se u mome članstvu u trima različitim veteranskim udrugama na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije. Kao

14 Za etnografske metodologije vidi Hadžimehmedović 2018; Perica i Gavrilović 2011; Šarenac 2021; ili Tsing 2005/2015. Za teoriju v. Ballesterio i Winthereik 2021; Davies 2008; Fabian 2014; Hage 2005; Radeljić i González-Villa 2021.

15 Mnogi od ovih periodičnih povrataka dogodili su se na inicijativu (ili prate pozive) sudionika veteranskih istraživanja i njihovih udruga nakon što je suradnička priroda i vidljivost ovog istraživačkog pristupa porasla.

16 V. Zeitlyn 2012.

17 Kako terenski rad napreduje, rod i rodna iskustva veterana na području jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije postaju sve izraženije dimenzije za razumijevanje veteranskih (unutrašnjih) odnosa u regiji. Pretežno susretane u Hrvatskoj i BiH, ratne veteranke i njihove udruge trenutno rade na osiguravanju položaja jednakog njihovim ratnim drugovima u očima društva i države.

18 V. Ingold (2014, 2015) u vezi s razlikama između antropologije, etnografije i sudioničkog promatranja.

ratnom veteranu¹⁹ i antropologu koji blisko surađuje s određenim veteranskim udrugama, ta su članstva ponudena i prihvaćena tijekom mog terenskog rada (s plaćenim godišnjim članarinama i izdanim članskim iskaznicama).

Slika 3: Karta terenskih istraživanja diljem jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije. Crna boja označava dugoročne ili ponovljene posjete, siva označava kratkotrajne posjete, a bijela buđuća mjesta (nastavljenih) istraživanja s ratnim veteranima.

Nadalje, želim istaknuti nedavni razvoj na sjecištu mirovnih studija i etnografskih metodologija koji se odražava na konferencijsku temu “konteksta” po pitanju Srba i Hrvata i koji je kontekstualizirao moje istraživanje te, na mnoge načine, same sudionike istraživanja unutar širih lokalnih, regionalnih i transnacionalnih narativa. S porastom “lokalne legitimnosti” (tzv. “povratka lokalnom”) u studijama (izgradnje) mira²⁰ pojavila su se nova razmišljanja o

19 Šest i pol godina (2000. — 2007.) služio sam u Američkom ratnom zrakoplovstvu kao tehničar za uklanjanje eksplozivnih sredstava (u tzv. Bombaškom odredu) u SAD-u, Njemačkoj, Južnoj Koreji i Iraku. Časno sam otpušten s činom nadnarednika (klasifikacija E-5) na kraju razdoblja aktivne vojne službe.

20 Kwon 2020; Millar 2018/2020/2021; Richmond i Mac Ginty 2020; te Smith i Yoshida 2022.

etnografskoj metodologiji i njezinim (potencijalnim) doprinosima.²¹ Metodološki angažmani koji su nastali kao rezultat toga odgovor su na poziv poznatog mirovnog učenjaka Olivera P. Richmonda “za upotrebom eklektičnih, prilagodljivih, interkulturalnih i inventivnih pristupa temeljenih na kontekstualnom iskustvu” (2018, 238) u utjecanju na suradničke i inovativne pristupe strateškoj ili nelinearnoj izgradnji mira. Upravo u tom novonastalom prostoru postavljam aspekte svog etnografskog terenskog rada s ratnim veteranima – aspekte koji se oslanjaju na detaljne razgovore s veteranima s područja jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, kao i na studije slučaja i teorijske rasprave koje zamišljaju veterane kao vidljivije aktere koji žive “lokalno” u istraživanju izgradnje mira. To je, riječima Dubravke Ugrešić s početka, arheologija svakodnevnog života ratnih veterana.

Ovi istraživački razgovori i intervjui (za sada gotovo stotinu sati, a tu još nije kraj) vođeni su na temelju trodijelnog upitnika. Prvi dio otvara rasprave o samoj prirodi pojma “veteran”: što on znači za pojedinog bivšeg borca, kada je/je li pojam usvojen na način da se pojedinac njime referira na sebe, koga sudionici vide kao svoje kolege veterane te kako se riječ “veteran” prevodi u odnosu na druge poslijeratne, sociolingvističke oznake poput riječi *borac* ili *branitelj*.²² Drugi dio upitnika nastavlja se na temelju početnih razmatranja sudionika o pojmu “veteran” kako bi se potaknuo razgovor koji nastoji otkriti poslijeratne odnose između pojedinih veterana, među veteranima koji su bili na suprotnim stranama sukoba tijekom 1990-ih te između veterana sudionika i veteranskih udruga čiji članovi oni jesu ili nisu. Što se tiče planiranja terenskog rada za etnografsko istraživanje koje je vođeno o odnosima veterana, otkrića iz ovog dijela intervjua služe kao vodiči za intervjuiranje drugih veterana “na terenu”. Ta su otkrića utjecala na određivanje novih mjesta angažmana. Stoga se terenski rad nastavlja prateći veteranske odnose vidljive na lokalnoj razini/razini zajednice, umjesto da je u potpunosti unaprijed isplaniran i predodređen izvana ili pak na temelju udaljenosti od potencijalnih sudionika istraživanja.

Treća i posljednja faza upitnika prelazi sa stvarnosti poslijeratnih odnosa na hipotetska istraživanja (zamišljenih) uloga ratnih veterana u procesima (izgradnje) mira. Kako sudionik gleda na ratne veterane njemu sličnih

21 V. Björkdahl i sur. 2016.

22 Borac i branitelj lokalne su i regionalne oznake koje su prihvatili bivši borci, a koje odražavaju, kako ratne, tako i poslijeratne perceptivne narative sudjelovanja u raspadu Jugoslavije.

etničkih/nacionalnih/borbenih karakteristika koji sudjeluju u višestranačkim dijalozima ili zajedničkim komemoracijama s bivšim neprijateljima? Bi li sudionik sam sudjelovao ako bi bio pozvan? Što bi sudionika brinulo u vezi s prihvaćanjem takvog poziva? Jesu li te brige potaknute mogućim percepcijama/reakcijama kolega veterana? I/ili iz brige za poslijeratne, socioekonomске neizvjesnosti i probleme koji se rješavaju pomoću državnih povlastica i olakšica, priznatog društvenog statusa ili veteranske mreže? Ponekad su ova pitanja prelazila iz hipotetske sfere u proživljene stvarnosti i sjećanja jer dok sam pratio odnose koji povezuju ratne veterane, izvještaji iz medija i pokrivenost spornih, kontroverznih ili neprimjetno srdačnih interakcija veterana na društvenim mrežama neprestano su se uvlačili u naše svakodnevne razgovore.

Sveukupno, svaka faza intervjua nadograđuje se na drugu kako bi informirala i stvorila nove uvide u društvene imaginarije veterana. Istovremeno, to utječe na način kako istraživači vide veterane, kako o njima govore i kako ih prikazuju u društvenim znanostima. Posebno s obzirom na prvi krug pitanja intervjua, otvara se početni pristup unutarnjim percepcijskim točkama koje se kreću unutar supstrata društvenih sastavljanja ratnih veterana i posljedičnih (transnacionalnih) identiteta. Kao što sam naglasio u uvodnim komentarima, ovaj kratak osvrt na etnografski terenski rad, etnometodološku analizu i strategije istraživanja služi promicanju agende koja teži jačanju poziva na refleksivno (ponovno) susretanje s “veteranom” i podrijetlom veterana u društvenim znanostima. Putem etnografskog angažmana i istraživanja počinjemo vidjeti relacijske srodne točke (ponekad u prijevodu jednih na druge), kao i druge sastavne elemente životnih svjetova veterana. Životni svjetovi koje dijele/osporavaju srpski i hrvatski veterani stoga su prostori višestrukih angažmana koji mogu utjecati na ono što se može nazvati protu-kontekstima – kontekstima koji se suprotstavljaju vanjskim generalizacijama (npr. “zapadno objašnjavanje”) ili potkopavaju “osificirani” ili okoštani diskurs dominantan u “balkaniziranim” okvirima.²³ Pristup ovim prostorima poslijeratnih tenzija i uvjerenja na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije omogućuje znanstvenicima da se suprotstave stereotipima i zanemarivanjima unutar kojih lokalni veterani moraju živjeti. Čineći to, također projiciramo lokalne glasove i perspektive u globalne/transnacionalne sfere teorijskog i metodološkog diskursa (u antropologiji, studijama veterana, izgradnji mira i tako dalje).

23 Za ovo v. Pavlowitch 1994.

Slika 4: Srpski veterani okupljeni u sjedištu Udruženja veterana Srbije u blizini Beograda kako bi čuli izjavu tadašnje ministrice rada, zapošljavanja, boračkih i socijalnih pitanja Darije Kisić te kako bi joj postavili pitanja i iznijeli probleme (fotografija autora – 2021. g.).

Ovdje se vraćamo na Tsing i njezinu (istraživačku) prisutnost u otvorenim sastavljanjima isprepletenih načina života. Na području jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije takva isprepletenost odražava se, reproducira i objektivizira tijekom terenskog rada s veteranima. U nekim slučajevima, riječ je o srpskim veteranima koji žive u ekonomski i psihički nesigurnim i nestabilnim uvjetima u ruralnoj Kuršumliji ili u niškoj regiji. Iako su udaljeni od središnjeg centra moći u Beogradu, ovi veterani ipak privlače/potiču državnu pažnju putem prosvjeda (vidi slike 5 i 6), političkih stranaka²⁴ ili sudskih slučajeva²⁵. Oni se također međusobno organiziraju kako bi podržali druge veterane – bilo da su ti pojedinci državno priznati veterani ili ih kao veterane vide veteranska populacija, odnosno udruženja – u jednostavnim zadacima, kao što je prijevoz do bolnica, ili teškim, kao što je pružanje palijativne skrbi zbog nedostatka

24 “Borci najavili izlazak na izbore na listi Ratni veterani Srbije” *Danas* 02.11.2023 (<https://www.danas.rs/vesti/politika/borci-najavili-izlazak-na-izbore-na-listi-ratni-veterani-srbije/>).

25 V. na primjer, jednu takvu seriju slučajeva ispred Europskog suda za ljudska prava: <https://balkaninsight.com/2013/02/06/serbia-appeals-strasbourg-war-veterans-ruling/> ili <https://balkaninsight.com/2014/03/25/serbian-veterans-should-ask-rights-before-national-courts/>.

državnih resursa. U drugim slučajevima, riječ je o hrvatskim veteranima koji su mobilni u svojim manifestacijama u smislu da putuju Hrvatskom i regijom kako bi se pridružili “poznanicima” – da se prisjetimo Bourdieuove terminologije – s kojima se možda osobno poznaju ili pak ne poznaju, a kako bi izveli uzajamne akte vidljivosti. To su manifestacije koje za društvo i državu podižu vidljivost isprepletenosti veteranskih odnosa i umrežene suradnje. U Zagrebu su takve manifestacije dostigle vrhunac (za sada) s onim što je kolektivizirano (ponekad u pogrdnom smislu) označeno nazivom “šatorashi”. U periodu 2014. – 2015., jedan broj hrvatskih ratnih veterana okupio se u glavnom gradu kako bi šatorima zauzeli prostore, što je bila strategija da prisile državu da se pozabavi pitanjima veteranskih povlastica i psihosocijalne skrbi²⁶ (Slika 7). Intenzitet i trajanje te veteranske manifestacije bili su toliki da su izbili protuprosvjedi koji su usvojili izuzetno oštru retoriku (Slika 8) u zemlji gdje se veterane iz 1990-ih – kada ih se vidi ili sjeti – visoko cijeni u određenim društvenim slojevima.²⁷

Razgovarajući s hrvatskim veteranima i njihovim organizacijama skoro šest godina nakon protesta u Zagrebu, mogao sam steći i neki uvid u te veteranske događaje iz današnje perspektive – a ta perspektiva ponekad zamagli stvarne prioritete kakvi su doista tada bili, kao i homogenizira pojedinačna iskustva. Pa ipak, kao što mi je rekao jedan veteran iz Karlovca: “mnogi (ve-

26 Mora se spomenuti da takve manifestacije veteranskog aktivizma mogu biti inicirane i drugim društveno-političkim pitanjima, ili se mogu proširiti na njih – npr. onima koja mogu potaći napore i ishode koji proizlaze iz šire želje za političkim promjenama. Kao što je podsjetio profesor Dejan Jović na samoj konferenciji i u komunikaciji sa mnom kasnije (2024.), jedna od parola veteranskog prosvjeda bila je “Oba su pala! Oba će pasti!”, što se odnosilo na tada vladajućeg premijera i predsjednika. Mnoge su vlade na svijetu – i u različitim vremenima – iskusile (na vlastito iznenađenje) da protesti često započnu jednim pitanjem, a kasnije se prošire na šire zahtjeve za promjenama. Jedan od primjera je i tzv. “albanski građanski rat” iz 1997., koji je započeo odmah nakon propasti više financijskih “piramida” koje su mnogim Albancima oduzele štednju i investicije. Ono što je započelo kao zahtjev za povratom novca i za političku odgovornost pretvorilo se u pobunu područja koja su zauzeli odmetnici koji su marširali prema Tirani, što je dovelo do angažiranja snaga Ujedinjenih nacija (v. Ypi 2022: 272–304).

27 Iako nisam upoznat s dugoročnim istraživanjima koja se konkretno bave percepcijom mladih odraslih osoba u Hrvatskoj po pitanju ratnih veterana, neformalni razgovori u Zagrebu i drugdje ukazuju na određenu razinu ogorčenosti. Ta je ogorčenost potaknuta “opsežnim” ili “velikodušnim” povlasticama koje država dodjeljuje ratnim veteranima, a koje se primjenjuju i na njihove udovice i djecu. S ovim ogorčenjem najčešće sam se susretao među studentskom populacijom i mladim akademski obrazovanim građanima koji, na primjer, moraju u cijelosti sami plaćati knjige ili školarinu.

terani, op.a.) na početku su se pojavili da bi podržali veterane koji su podigli šatore... donoseći im toplu hranu ili tek stoga da bi nekoliko sati bili prisutni, kad bi mogli doći. Ali, mislim da je malo bilo onih koji su tu bili od početka do kraja. Ja sam bio sve manje uključen kad su se stvari pomaknule u smjeru sve veće prisutnosti političkih tema, a sve manje se govorilo o veteranskim pitanjima” (intervju iz lipnja 2021.). S druge strane, nekoliko članova veteranskog udruženja Crne Mambe s kojima sam razgovarao u Dugom Selu manje su spominjali pitanje jesu li veteranski zahtjevi uzeti u obzir prije nego što su protesti politizirani (premda je upitno u kojoj je mjeri politika bila ikad odsutna iz njih). Dok smo roštiljali za vrijeme proslave godišnjice njihove udruge stalno su spominjali neugodna iskustva s policijom i protuprosvjednicima.

Ovdje se usredotočujem na takve prosvjede ratnih veterana na vrlo ograničen način i to iz dva razloga. Prvo, takvi prosvjedi globalni su u svojoj pojavnosti, a prosvjedi u Srbiji i Hrvatskoj također su usvojili taktike korištenja šatora kao vizualnih oznaka i kao zona virtualne demarkacije. Drugo, razmatranje ovih prosvjeda postalo je polazište za terenske razgovore koje sam vodio s veteranima u godinama nakon tih događaja. Ti su razgovori i rasprave otkrili kako veteranska susretanja, odnosno udruženja, djeluju, kako se isprepliću te zašto ih podržavaju ili osporavaju sami veterani. Primjerice, dok sam pratio Moto klub Veterani – Croatia (MKVC) tijekom njihovog višednevnog motociklističkog *rallyja* kroz Hrvatsku i Bosnu, razgovarao sam s više veterana motociklista o pojedinačnom sudjelovanju (ili nesudjelovanju) u prosvjedima u razdoblju 2014. — 2015., kao i općenito o njihovim dojmovima o prosvjedima. Njihove priče otkrile su kako su se organizirali i financirali autobusi s veteranima iz južne Hrvatske, kako su hranu nabavljale i pripremale veteranske udruge u neposrednoj blizini Zagreba, kako su se veteranske mreže prepoznavale, aktivirale ili (pre)usmjeravale, čime su se (možda privremeno) prevladavali problemi udaljenosti, politike ili aktivizma sjećanja. Također, u ovoj mješavini veteranskih promišljanja čuju se i kritike ili izrazi frustracije zbog načina na koji su prosvjedi provedeni, kao i postignutih rezultata. S druge strane, frustracije su izražene protiv kolega veterana i veteranskih udruga koje pokušavaju ubaciti ili nametnuti određene narative, slogane ili slike u šire veteranske aktivnosti i manifestacije (i u periodu 2014. — 2015. i sada). Neki od tih elemenata spadaju u područje aktivizma sjećanja²⁸, čime se otkrivaju prijepori među ratnim vete-

ranima oko tumačenja određenih povijesnih događaja. Takvi prijepori utječu i na službene narative i aktivnosti na državnoj razini.

Slike 5 i 6. Lijevo: Snimka zaslona s portala BrusOnline iz 2020. (www.brusonline.com/drustvo/12408-ratni-veterani-srbije-zapoceli-strajk-razgovarali-sa-ministrom-dordevicem) s naslovom: “Ratni veterani Srbije započeli štrajk, razgovarali s ministrom Đorđevićem”. Desno: Prosvjed veterana 2021. g. u središtu Beograda u Srbiji (fotografija autora).

Slike 7 i 8. Lijevo: Šator hrvatskih ratnih veterana u središtu Zagreba, Telegram 2015. g. (www.telegram.hr/). Desno: Protuprosvjedi u središtu Zagreba, Radio Velkaton 2015. g. (www.velkaton.ba/).

U sličnom tonu, sjedeći s organizatorima srpskih veterana u sjedištu njihova udruženja u Beogradu nakon pojavljivanja ministrice (koja je govorila ispred jednog od većih skupova srpskih veterana s kojima sam se susreo tijekom svog terenskog rada), pokrenuo sam raspravu o povezanosti veteranskih udruga diljem zemlje. Razgovarali smo o tome koje uloge ima udruga u zajedničkim akcijama s drugim udrugama ili pružanju podrške drugim udruženjima. Nadalje, kakav je stav udruge prema šatorskim prosvjedima u središtu Beograda ili sudskim sporovima koje su članovi podnijeli protiv

države? Citirajući privatne intervjuve provedene s pojedinačnim srpskim veteranima, pitao sam: kakve su unutarnje napetosti između veteranskih udruga? Što je potaknulo njihovo širenje diljem zemlje? Jedan od dva odgovora koji su se kontinuirano ponavljali tijekom ovih istraživanja s veteranskim udrugama diljem jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije jest da takvo raslojavanje udruga predstavlja strategiju “podijeli pa kontroliraj” političara u Zagrebu i Beogradu. Držanje veterana podijeljenima (podržavajući te podjele dodjeljivanjem financiranja svakoj udruzi koja se pojavi) čini veterane fragmentiranim te onemogućava izazivanje *statusa quo* na kohezivan način. Takve percepcije države upućuju na mogući zaključak: radom na potkopavanju, ušutkivanju ili drugim metodama prekida resursa i mreža, država “prepoznaje” (potencijal) društvenog kapitala ratnih veterana.

/ Lokalni konteksti, globalni koncepti

Povijest je odabrala ušće beogradskih rijeka kao savršeno mjesto za miješanje svojih karata za tarot te sudbina, rasa, civilizacija i kultura.

— Momo Kapor u *Vodiču kroz srpski mentalitet* (2020, 23)

Kao što je – frustrirajuće – često slučaj tijekom terenskog rada, neki od najzanimljivijih razgovora i uvida dogode se nakon što se snimač isključi i kada (polustrukturirani) intervju završi. Na načine koje nisam u potpunosti predvidio, takva frustracija povećavala se kako su moji boravci s ratnim veteranima u Hrvatskoj i Srbiji postajali češći, dulji i što su se više ponavljali. Tijekom boravka od tjedan dana s poluumirovljenim/polunezaposlenim srpskim veteranom – nazovimo ga Slobodan, s obzirom na to da mi se uvijek sviđalo porijeklo tog imena od imenice *sloboda* – u njegovu domu u selu oko četrdeset minuta od Beograda, imali smo mnogo vremena za razgovor, posjete lokalnim zanimljivostima i ispijanje prilično spektakularnih količina njegovog omiljenog žestokog pića. To je bila svakodnevna rutina koja bi do večeri pridonijela mom novom poštovanju prema pokušaju kulturnog kritičara Mome Kapora da zabilježi i prenese kulturu “rakije i meze” Beograda u svojim pisanjima: “Nisam mogao stajati na nogama zbog mog ekstremnog znanstvenog istraživanja” (2020, 292). Ipak, upravo tijekom takvih vrludanja pojavio bi se dublji i

širi uvid u razumijevanje unutarnjih odnosa među srpskim veteranima koji bi nadopunjavao početne upite iz intervjua. I iako se pojmovi poput “društvenog kapitala” ili “toksičnog veteranstva” (pojam koji ću objasniti u nastavku) nisu upotrebljavali, upravo tijekom tih slobodnih trenutaka (i u grozničavo zapisanim bilješkama s terena prikupljenim tijekom posljednjih trenutaka noći) priče koje pridonose “skrivenim”, ili možda samo ignoriranim, transkriptima počele su izlaziti na vidjelo. Ti transkripti nude lokalne kontekste i zajedničke doprinose velikim pojmovima poput društvenog kapitala.

Zanimljivo je da Bourdieu u početku razvijanja koncepta društvenog kapitala kao primjer društvenih institucija uzima “viteza” (možemo li na to gledati kao na srednjovjekovnu preteču *boraca* ili *branitelja*?) koji “pretpostavlja i stvara međusobno poznavanje i priznavanje” (1986, 250). Ostavljajući po strani širu raspravu o društvenom kapitalu u odnosu na utjelovljenje veterana, želim se usredotočiti, umjesto toga, na istraživanje društvenih interakcija koje mogu prethoditi onomu što se može smatrati kodifikacijom društvenog kapitala veterana, a tako ga i promicati. Ovdje, dakle, radim s Linovom koncepcijom društvenog kapitala kao “imovine u mrežama” (2000, 3) i njihovim uzročnim mehanizmima koji potiču pojedince da se uključe “u interakcije i umrežavanje kako bi postigli dobit” (2001, 6). Lin u ovom prikazu identificira četiri “elementa” koji objašnjavaju zašto društveni kapital funkcionira, a to su informacije, utjecaj, društvena postignuća i podrška (2000, 6–7). Tvrdim da se svaki od ovih elemenata i načina na koji su međusobno povezani može bolje razumjeti kroz upotrebu etnografskih metodologija kao što su one koje sam ovdje spomenuo. Svi elementi koje je Lin identificirao odražavaju se kroz društvene odnose veterana koji se pojavljuju u poslijeratnim društvima i ulaze u dijalog sa širim (transnacionalnim) veteranskim mrežama. Primjerice, “društvena postignuća” koja veterani stječu i projiciraju daleko su od toga da ih se ne osporava na temeljnim razinama – osobito kada je državna procjena o tome tko jest (a tko nije) veteran u srazu s parametrima uključenosti koje postavljaju sami veterani (kao što je vidljivo kod današnjih srpskih ratnih veterana).

Da se vratim na tjedan dana života uz Slobodana (razdoblje koje se više puta ponavljalo u Hrvatskoj i drugdje s drugim veteranima), počela se otkrivati “insajderska priča” o različitim periodima odnosa ratnih veterana diljem Srbije. Jedna odnosna dinamika koja se redovito pojavljivala u našim razgovorima uključivala je (ponekad gorka) neslaganja u vezi s vodstvom veteranskih

udruga – koje sam slobodno nazvao manifestacijama “sindroma velikana” tijekom jednog razgovora, što je bila neplanirana primjedba koja je kod Slobodana izazvala smijeh i potvrdno kimanje glavom. Shvaćeni kao implicitno poticani i financirani od same države (kao što je prethodno naglašeno u tekstu), takvi sporovi oko vodstva nastaju iz različitih razloga, ali često se vraćaju istom ishodu: fragmentaciji. Ova fragmentacija veteranskih udruga utječe na svaki od elemenata društvenog kapitala na načine koji problematiziraju smisao kohezije koju pretpostavljaju/žele akteri izvan veteranskih sastavljanja, odnosno udruženja (npr. nevladine organizacije, civilno društvo). Primjećujući ovu pojavu, ne namjeravam odbaciti teoriju društvenog kapitala niti pokušaj esencijalizacije temeljene na geografiji ili etničkoj pripadnosti. Uvidi li se kako kohezija veteranskih mreža – vidljiva putem interakcija veteranskih udruga – nije statična, nego dinamična, otvara se prostor unutar kojeg istraživači mogu ispitati kako i kada veterani (i njihove mreže) dolaze u kontakt i (ponovno) složiti elemente o kojima se teoretizira kao temeljnima za društveni kapital. U tom pogledu, to je prostor koji uzajamno povezuje lokalne kontekste imovine i mreža s globalnim konceptualizacijama (veteranskog) društvenog kapitala.

Bilo da razmatramo društveni kapital općenito ili mislimo konkretno na novija razmatranja “premošćivanja” (*bridging*) i “povezivanja” (*binding*) društvenog kapitala²⁹, procesi razvoja – prošli i sadašnji – koji se njeguju na osnovnim razinama, predstavljaju snažne i pristupačne točke za etnografsko istraživanje. S takvom etnografskom perspektivom u kontekstualizaciji i komuniciranju ovih elemenata dolazi i informiraniji društveno-akademski angažman s razmjenama unutar i između mreža. Te razmjene same po sebi ključne su za razumijevanje širih društvenih interakcija u poslijeratnom razdoblju (ili, možda još važnije, razumijevanje nedostatka takvih društvenih interakcija). Jer, kako Lin tvrdi: “Odvojen od svojih korijena u individualnim interakcijama i umrežavanju, društveni kapital postaje samo još jedan trendovski pojam za upotrebu ili primjenu u širem kontekstu poboljšanja ili izgradnje društvene integracije i solidarnosti” (2004, 26).

Iako sažeta, ova rasprava koja se koristi opažanjima Bourdieua i Lina postavlja okvire za konačnu ilustraciju metodologije koja oblikuje teoriju. Razmišljajući unutar okvira društvenog kapitala i načina na koji se on izvodi, opipljive linije poznanstva sežu dalje od poznatih odnosa do samih mreža

29 V. na primjer, Kopren i Westlund 2021; Pickering 2007.

formiranih na temelju srodnosti. Za potrebe ovoga rada, takva je srodnost ili (1) zajedničko iskustvo u sukobu ili (2) zajedničko iskustvo veteranskog života nakon sukoba. Ove relacijske linije utjecaja i resursa mogu djelovati na više načina kako bi oblikovale ono što Bourdieu naziva “minimumom objektivne homogenosti”, s “članstvom u grupi [koje je] osnova solidarnosti koja ih čini mogućima” (1986, 249). No, što se događa kada veteran ili skupina veterana prekrše normativne standarde – ili minimum homogenosti – veteranskog ponašanja koje je uspostavila “grupa”? Standarde koje formiraju, održavaju i provode sami veterani. Može se tvrditi da je upravo u tim trenucima percepcije prijestupa ono gdje bi se trebala provesti istraživanja uzroka i posljedica vezanih uz podršku. Jer upravo ovdje tenzije koje proizlaze iz uvjerenja i povezanosti postaju vrlo vidljive, potičući osobnu i društvenu osudu percipiranog veteranskog prijestupnika. Konceptualizirao sam ovu negativnu reakciju – preventivnu ili proaktivnu, implicitnu ili eksplicitnu – kao “toksično veteranstvo”.

Iako sam često istraživao prijestupe veterana kroz hipotetska pitanja tijekom istraživačkih rasprava i razgovora, ta pitanja potaknuta su stvarnim iskustvima koje dijele pogođeni ratni veterani. Na primjer, pitao bih srpskog veterana poput Slobodana kako se osjeća kada drugi veterani srpske nacionalnosti s hrvatskim ratnim veteranima sudjeluju u zajedničkim poslijeratnim komemoracijama. Je li to, prema njegovu poimanju, prihvatljivo ili je prijestup (srpskog) veterana? Kako se s takvim veteranom “postupa” ili kako ga tretiraju njegovi kolege veterani? Stvarna iskustva koja informiraju ova hipotetska pitanja prvi su put isplivala u Hrvatskoj kad sam počeo nailaziti na priče veterana i iskustva izopćavanja, verbalnog nasilja i društvenog isključivanja. Ta iskustva uglavnom su nevidljiva ili neizražena izvan redova veteranskih sastavljanja i udruženja. (Iskustva za koja se čini da ih nevladine organizacije koje surađuju s ratnim veteranima prigodno ignoriraju ili koja nekako nikada ne dopiru do njih.) Ovi su se susreti dogodili dok sam istraživao prošlo i sadašnje veteransko sudjelovanje u lokalnim procesima mira i pomirenja tijekom mojih početnih terenskih putovanja. Kao primjer toga, tijekom nekoliko posjeta malim zajednicama u Slavoniji posljedice određenih normativnih “prijestupa” – prvenstveno vezanih uz međuetničke susrete veterana – počele su se spajati u koherentne istraživačke tokove koji će na kraju postati vidljivi kako se moj terenski rad razvijao na drugim područjima jugoistočne Europe/ bivše Jugoslavije.

Slika 9: Kako vizualizirati koncepte poput toksičnog veteranstva? Može li vizualnost potaknuti nove angažmane promatrača? Angažman različit od onoga koji generiraju odlomci teksta? Kako zabilježiti utjecaj prošlosti na sadašnjost? Ili, s druge strane, kako zabilježiti prisutnost palih veterana koju danas nose njihovi još živi suborci? Iako ti utjecaji nisu “toksični” sami po sebi, njihovo zazivanje kao sredstva za kontrolu veterana, veteranskih narativa i sudjelovanja veterana može rezultirati štetnim ili negativnim društvenim pritiscima.

Nastavljajući s ovim istraživačkim tokovima, izvodim pojam “toksično veteranstvo” iz češće korištenog koncepta: toksičnog (patrijarhalnog) maskuliniteta³⁰ – ne s ciljem umanjivanja ili zamjene primjenjivosti leće toksičnog

³⁰ Za potrebe ove prezentacije ostajem unutar registra koji je sažeto strukturiran prema Martin i Santaulàriji 2023.

maskuliniteta za razumijevanje veteranskih odnosa u konzervativnim, patrijarhalnim društvima³¹ koja projiciraju ili štite normativne pojmove mužnosti. Razvijam pojam toksičnog veteranstva³² na temelju premisa toksičnog maskuliniteta kako bih uzeo u obzir 1) specifične veteranske subjektivitete i 2) različite rodove veterana koji sudjeluju u negativnim strategijama (ponovnog) provođenja veteranskog društvenog ponašanja. To zauzvrat odražava dva konceptualna elementa toksičnog veteranstva. Jedan je ideja ukorijenjenih normi i iskustava veterana – veteranstvo³³ – koja se mogu prikazati ili primijeniti na toksične načine (na primjer, kako bi se onemogućilo željeno ili zatraženo društveno sudjelovanje). Drugi element toksičnog veteranstva odnosi se na manifestaciju toksičnih reakcija usmjerenih na veterane, poput gore spomenutih izopćavanja ili verbalnog nasilja. Tako kombinirana i usklađena, ova artikulacija toksičnog veteranstva (Slika 9) može se uzeti kao primjer onoga čemu lokalni etnografski susreti mogu doprinijeti i što mogu stvoriti unutar teorijskih konteksta koji djeluju u transnacionalnim registrima. Nadalje, to se može shvatiti kao leća kroz koju se mogu, na nijansirani način, vidjeti isprepleteni elementi teorije društvenog kapitala – bilo da ih izvode pojedinačni veterani iz Srbije ili Hrvatske, da se nalaze u veteranskim mrežama koje se protežu kroz regiju jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, ili da se prenose/prevode unutar veteranskih sastavljanja, odnosno udruženja u današnjim društvima.

/ Zaključak

Razmišljanja o podrijetlu veterana – u društvenim znanostima kao i u novonastalim veteranskim odnosima – koja ovaj rad predstavlja odgovor su na poziv za (ponovno) osmišljavanje istraživačkih tema koje se isprepliću sa srpskim i s hrvatskim društvenopolitičkim kontekstima. Kontekstima koji se danas formiraju i osporavaju unutar spektra isprepletenih odnosa koji proizlaze iz “lokalnog” kako bi se uključili u regionalne i globalne narative koji međusobno (ponekad) obavještavaju jedni druge. Prolazeći prvo kroz jedan mogući pristup

31 Dumančić i Krolo 2017.

32 Uveden u Warner 2022.

33 Termin “veteranstvo” prvi je uveo Murray (2013) i on je otada uključen u napore za proširenjem i preoznačavanjem (Warner 2022) koji odražavaju napredak u interdisciplinarnom polju veteranskih studija.

etnografskom angažmanu s ratnim veteranima na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, predlaže se istraživačka agenda koja traži obraćanje pojačane pozornost na lokalne životne svjetove i (unutarnje/međusobne) odnose veterana od 1990-ih nadalje. Tvrdim da će takva agenda i usredotočenost na (srpske i hrvatske) veterane u istraživačkim kontekstima putem etnografskih istraživanja pružiti nijansiranije razumijevanje pritisaka, problema i potencijala uključenosti veterana u društvena pitanja. U svrhu prikaza onoga što ova predložena agenda može doprinijeti društveno-akademske razmatranjima teorije i metodologije (npr. transnacionalno proučavanje veterana), raspravlja se o dvama konceptima: društvenom kapitalu veterana i toksičnom veteranstvu. Konceptualna opsežnost koja otvara prethodna razmatranja društvenog kapitala prema suvremenim veteranskim odnosima pokušaj je uključivanja specifičnih života u šire teorijske okvire. U istom duhu, ovaj pokušaj uvodi toksično veteranstvo kao specifičnu leću kroz koju se mogu vidjeti i artikulirati osjećaji veteranske normativnosti i provedbe na način koji uzajamno adresira četiri elementarna aspekta društvenog kapitala.

Na kraju, baveći se stvarnim promjenama regionalnih i globalnih konteksta potaknutih usredotočivanjem na odnose srpskih i/ili hrvatskih veterana, u ovaj sam rad uključio nekoliko "okvirnih" napomena koje služe projiciranju utjecaja koji djeluju na ovo istraživanje. Jedna takva napomena nudi ograničenu intervenciju i alternativu načinu na koji se akademski autoritet tradicionalno utjelovljuje ili projicira isključivo pisanim radovima. Uključivanjem vizualnih komponenti (u ovom slučaju, sastavljanja prisutnosti i pritisaka veterana generiranih umjetnom inteligencijom), težio sam alternativnim poticanjima angažmana s akademskim tekstom koji se formirao na sjecištu antropologije, studija veterana i (izgradnje) mira. Svako od ovih područja okreće se prema metodologijama utemeljenima na umjetnosti, koje su čvrste, ali i pristupačne neakademskoj publici, što sugerira intrigantnu (i nadamo se estetski privlačnu) novu granicu akademskog sudjelovanja, izražavanja i komunikacije. Govoreći o novim granicama i potencijalima istraživanja usmjerenog na veterane – bilo umjetničkih, etnografskih ili drugih – dolazim do zaključka vraćanjem na drugu okvirnu napomenu iznesenu u ovom radu. Umetanjem kratkog sažetka aktualnih istraživanja nastalih u okvirima studija (izgradnje) mira, istaknuo sam kako etnografija i etnografski angažman s veteranima mogu doprinijeti ovom znanstvenom području usmjerenom na istraživanje naše zajedničke budućnosti. Jer, kako sam ovdje obrazložio, s

poboljšanim razumijevanjem veteranskih odnosa – što podrazumijeva odnose između samih veterana i veteranske odnose s drugim društvenim slojevima – dolazi poboljšana održivost po pitanju sudjelovanja veterana u procesima (izgradnje) mira. Iako se o ratnim veteranima često govori u prošlom vremenu ili u povijesnim studijama, moramo početi razmatrati kako bi zajednička iskustva u sukobima i (zamišljena) srodnost poslijeratnih problema veterana mogle pozitivno utjecati na suvremene transnacionalne i tranzicijske odnose, kako na području jugoistočne Europe/bivše Jugoslavije, tako i izvan njega. S takvim budućim istraživanjima možda ćemo jednog dana raspravljati ne samo o podrijetlu ratnih veterana u akademskom kontekstu, već i o podrijetlu budućih transformacija sastavljenih od iskustava današnjih veterana.

/ Zahvale

Zahvaljujem prof. dr. sc. Dejanu Joviću, urednicima i recenzentima znanstvenog časopisa *Tragovi* na angažmanu na ovome radu. Ovaj rad ne bi bio moguć bez kontinuiranog sudjelovanja ratnih veterana koji danas žive diljem jugoistočne Europe. Zahvaljujem i prof. dr. sc. Vjeranu Pavlakoviću, prof. dr. sc. Stevenu van Wolputteu te prof. dr. sc. Huubu van Baaru koji vode doktorski istraživački projekt koji stoji iza ove prezentacije. Ovo istraživanje velikodušno podržava četverogodišnja osnovna istraživačka stipendija (#1149421N) Zaklade za istraživanje u Flandriji (Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – FWO) i Sveučilišta u Leuvenu u Belgiji.

- Ballestero, Andrea, & Brit Ross Winthereik, ur. 2021. *Experimenting with Ethnography – A Companion to Analysis*. Durham & London: Duke University Press.
- Björkdahl, Annika, Kristine Höglund, Gearoid Millar, Jair van der Lijn, and Willemijn Verkoren, ur. 2016. *Peacebuilding and Friction – Global and local encounters in post-conflict societies*. London & New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre. 1986. “The Forms of Capital.” U: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ur. J. Richardson, 241—258. New York: Greenwood Press.
- Chandler, David. 2017. *Peacebuilding – The Twenty Years' Crisis, 1997 – 2017*. Cham: Springer.
- Clark, Janine Natalya. 2013. “Giving Peace a Chance: Croatia’s ‘Branitelj’ and the Imperative of Reintegration”, *Europe-Asia Studies*, 65 (10): 1931—1953.
- Collins, Samuel Gerald, Matthew Durington, and Harjant Gill. 2017. “Multimodality: An Invitation.” *American Anthropologist* 119(1): 142—153.
- Corley, Liam. 2017. “Epistemological Interference and the Trope of the Veteran.” *Journal of Veterans Studies* 2(1): 69—78.
- Davies, Charlotte Aull. 2008. *Reflexive Ethnography – A guide to researching selves and others*. London & New York: Routledge.
- Dumančić, Marko, & Krešimir Krolo. 2017. “Dehexing Postwar West Balkan Masculinities: The Case of Bosnia, Croatia, and Serbia, 1998—2015.” *Men and Masculinities* 20(2): 154—180.
- Eltringham, Nigel. 2021. *The Anthropology of Peace and Reconciliation*. London & New York: Routledge.
- Fabian, Johannes. 2014. “Ethnography and intersubjectivity – Loose Ends.” *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 4(1): 199—209.
- Feld, Steven. 2010. “Collaborative Migrations: Contemporary Art in/as Anthropology.” U: *Between Art and Anthropology*, ur. Arnd Schneider & Christopher Wright, 109—126. Oxford & New York: Berg.
- Fridman, Orli. 2022. *Memory Activism and Digital Practices after Conflict – Unwanted Memories*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- HadžiMuhamedović, Safet. 2018. *Waiting for Elijah – Time and Encounter in a Bosnian Landscape*. New York & Oxford: Berghahn.
- Hage, Ghassan. 2005. “A not so multi-sited ethnography of a not so imagined community.” *Anthropological Theory* 5(4): 463—475.
- Howes, David, Clifford Geertz, & Roseline Lambert. 2018. “Boasian Soundings: An Interrupted History of the Senses (and Poetry) in Anthropology.” *Amerikastudien/American Studies* 63(4): 473—487.

IK. 2024. "Htio je raskrinkati lažne branitelje: 'Svi znaju da je Vukovar branilo manje od dvije tisuće ljudi.'" *Dnevno*, August 31. <https://www.dnevno.hr/domovina/htio-je-raskrinkati-lazne-branitelje-svi-znaju-da-je-vukovar-branilo-manje-od-dvije-tisuće-ljudi-2510106/>.

Ingold, Tim. 2014. "That's enough about ethnography!" *HAU Journal of Ethnographic Theory* 4(1): 383–395.

Ingold, Tim. 2015. "Anthropology and the Art of Inquiry." *Working Papers in Anthropology* 1(2): 3–14. Leuven: KU Leuven.

Jović, Dejan. 2022. "Post-Yugoslav States Thirty Years after 1991: Unfinished Business of a Fivefold Transition." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 24(2): 193–222.

Jutarnji. 2022. "Nema novih branitelja ni ratnih invalida, samo ispravljamo nepravdu. Oni nemaju privilegije, nego prava' U Ministarstvu su odlučili reagirati zbog, kako kažu, učestalih objava i dezinformacija vezano uz rast broja hrvatskih branitelja." *Jutarnji*, January 13. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nema-novih-branitelja-ni-ratnih-invalida-samo-ispravljamo-nepravdu-oni-nemaju-privilegije-nego-prava-15144952>.

Kapor, Momo. 2020. *A Guide to the Serbian Mentality*. Belgrade: Knjiga Komerac.

Kopren, Ana, & Hans Westlund. 2021. "Bridging versus Bonding Social Capital in Entrepreneurs' Networks: The Case of Post-Conflict Western Balkans." *Sustainability* 13(3371): 1–18.

Kwon, Heonik. 2020. "Anthropology and world peace." *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 10(2): 279–288.

Lin, Nan. 2001. "Building a Network Theory of Social Capital." U: *Social Capital – Theory and Research*, ur: Nan Lin, Karen Cook, & Ronald S. Burt, 3–30. New York: Aldine de Gruyter.

Lin, Nan. 2004. *Social Capital – A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lira, Leonard L., & Janai Chandrasekar. 2020. "The State of Research in Veterans Studies: A Systematic Literature Review." *Journal of Veterans Studies* 6(2): 46–65.

Lumezi, Arian. 2018. "How did Kosovo end up with so many veterans?" *Kosovo 2.0*, December 4. <https://kosovotwopointzero.com/en/how-did-kosovo-end-up-with-so-many-veterans/>.

Martín, Sara, & M. Isabel Santaulària. 2023. "Introduction: Beyond Toxic Patriarchal Masculinity." U: *Detoxing Masculinity in Anglophone Literature and Culture*, ur: Sara Martín & M. Isabel Santaulària, 1–17. Cham: Palgrave Macmillan.

MBB. 2024. "Matićev 'najveći uspjeh': Registar branitelja bio je lov na vještice." *Narod HR*, September 2. <https://narod.hr/hrvatska/maticev-najveći-uspjeh-registar-branitelja-bio-je-lov-na-vještice>.

Millar, Gearoid, ed. 2018. *Ethnographic Peace Research*. Cham: Springer.

Millar, Gearoid. 2020. "Preserving the everyday: Pre-political agency in peace-building theory." *Cooperation and Conflict* 55(3): 310–325.

- Millar, Gearoid. 2021. "Coordinated ethnographic peace research: assessing complex peace interventions writ large and over time." *Peacebuilding* 9(2): 145—159.
- Murray, Emma. 2013. "Post-army trouble: veterans in the criminal justice system." *CJM* 94: 20—21.
- Nail, Thomas. 2017. "What is an Assemblage?" *SubStance* 46(1): 21—37.
- Ossman, Susan. 2010. "Making Art Ethnography: Painting, War and Ethnographic Practice." U: *Between Art and Anthropology*, edited by Arnd Schneider & Christopher Wright, 217—134. Oxford & New York: Berg.
- Pavlowitch, Stevan K. 1994. "Who is 'Balkanizing' Whom? The Misunderstandings between the Debris of Yugoslavia and an Unprepared West." *Daedalus* 123(2): 203—223.
- Perica, Vjekoslav, & Darko Gavrilović. 2011. *Political Myths in the Former Yugoslavia and Successor States – A Shared Narrative*. Dordrecht: Institute for Historical Justice & Reconciliation i Republic of Letters.
- Pickering, Paula M. 2007. "Generating social capital for bridging ethnic divisions in the Balkans: Case studies of two Bosniak cities." *Ethnic and Racial Studies* 29(1): 79—103.
- Pink, Sarah. 2011. "Multimodality, multisensoriality and ethnographic knowing: social semiotics and the phenomenology of perception." *Qualitative Research* 11(3): 261—276.
- Puljiz, Helena. 2015. "Otkrivamo točan broj lažnih hrvatskih branitelja." *Tportal.hr*, June 12. https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/otkrivamo-tocan-broj-laznih-hrvatskih-branitelja-20150611?meta_refresh=1.
- Radeljić, Branislav, & Carlos González-Villa, eds. 2021. *Researching Yugoslavia and its Aftermath – Sources, Prejudices and Alternative Solutions*. Cham: Springer.
- Richmond, Oliver P. 2018. "Rescuing Peacebuilding? Anthropology and Peace Formation." *Global Society* 32(2): 221—239.
- Richmond, Oliver P., & Roger Mac Ginty, eds. 2020. *Local Legitimacy and International Peacebuilding*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Seppälä, Tiina, Melanie Sarantou, & Satu Miettinen, ur. 2021. *Arts-Based Methods of Decolonising Participatory Research*. New York & London: Routledge.
- Smith, Sarah, & Keina Yoshida, ur. 2022. *Feminist Conversations on Peace*. Bristol: Bristol University Press.
- Šarenac, Danilo. 2021. "The Rediscovery of the Serbian Great War Veterans in Socialist Yugoslavia (1970 — 1989). The Case of Momčilo Gavrić, the Boy Soldier." *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 4(6): 131—154.
- Takaragawa, Stephanie, Trudi Lynn Smith, Kate Hennessy, Patricia Alvarez Astacio, Jenny Chio, Coleman Nye, Shalini Shankar. 2019. "Bad Habitus: Anthropology in the Age of Multimodality." *American Anthropologist* 121(2): 517—524.

Tsing, Anna Lowenhaupt. 2005. *Friction – An Ethnography of Global Connection*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Tsing, Anna Lowenhaupt. 2015. *Mushroom at the End of the World*. Princeton: Princeton University Press.

Tuchman, Gaye. 1978. "Introduction: The Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media." In *Hearth and Home – Images of Women in the Mass Media*, edited by Gaye Tuchman, Arlene Kaplan Daniels, & James Benet, 3–38. New York: Oxford University Press.

Ugrešić, Dubravka. 2007. *Nobody's Home*. London: Telegram.

Vlada Republike Hrvatske. 2012. "Ministar Predrag Matić Fred za Novi list: Zastara neće spriječiti da Registar očistimo od lažnih branitelja." *Vlada Republike Hrvatske*, December 28. <https://vlada.gov.hr/vijesti/ministar-predrag-matic-fred-za-novi-list-zastara-nee-sprijeci-ti-da-registar-ocistimo-od-laznih-branitelja/1257?lang=it>.

Warner, Charles O. III. 2022. "(En)Acting Our Experience: Combat Veterans, Veteranality, and Building Resilience to Extremism." *Journal of Regional Security* 17(2): 267–292.

Welcome, Leniqueca A., & Deborah A. Thomas. 2021. "Abstraction, witnessing, and repair; or, how multimodal research can destabilize the coloniality of the gaze." *Multimodality & Society* 1(3): 391–406.

Ypi, Lea. 2022. *Free – Coming of Age at the End of History*. U.K.: Penguin Books.

Zeitlyn, David. 2012. "Anthropology in and of the Archives: Possible Futures and Contingent Pasts. Archives as Anthropological Surrogates." *Annual Review of Anthropology* 41: 461–480.

Preveo s engleskoga: Marko Theodore Mravunac

CHARLES O. WARNER III
University of Leuven

Origins of a Veteran: Combat, commonality and (re)constituting transnational identities in the Post-Yugoslav space

This paper contributes to discussions of Serbs and Croats in regional and global contexts by examining the methods and realizations of ethnographic engagement with war veterans living today in Southeast Europe/former Yugoslavia. By centering veterans of the Yugoslav Wars in the 1990s, this research expands discursive and methodological frames that act to more holistically project veteran problems and potentials into socio-academic considerations. Furthermore, it works to bring aspects of veterans studies into conversation with one another while also positioning Serbian and Croatian veterans as active contributors to emerging transnational studies of war veterans. As such, this work is both an agenda-setting piece as well as a work of conceptual scoping that builds from the argument that the socially-constructed identity of “veteran” is one that has been overlooked or ignored by researchers examining post-war relations. Recognizing this state-of-affairs, this work moves first through a methodological discussion of veteran engagement via ethnographic fieldwork in SEE/FY. The second section then opens a discussion of select concepts that offer – based on encountered veteran narratives and perspectives – new ways of considering and understanding veteran lifeworlds. The paper concludes by noting how enhanced understandings of veteran post-war relations can influence participation with realms such as memory activism and peacebuilding – in the post-Yugoslav space and beyond.

KEYWORDS: *Veterans, Identity of Veterans, “Toxic Veteranality”, Croatia, Serbia*